

אמיר אנגל

ביקורת ספרים II הדיאלקטיקה של הספרות היהודית החדשה ושלושת הפרצופים של גרשם שלום

על הספר *גופים ושמות* מאת גלילי שחר, על ספרים חדשים שדנים בהגותו של שלום ועל תפקידו בדמיון האינטלקטואלי העכשווי

גלילי שחר, *גופים ושמות: קריאות בספרות יהודית חדשה* (עם עובד, 2016)

הקינות: שירה, הגות ותנועה בעולמו של גרשם שלום. עורכים: גלילי שחר ועילית פרבר (ירושלים: הוצאת כרמל,

2016)

גרשם שלום, *זרמים ראשיים במיסטיקה היהודית* (תל אביב: הוצאת ידיעות אחרונות, 2016)

נועם זדוף, *מברלין לירושלים וחזרה: גרשם שלום בין ישראל לגרמניה* (ירושלים: הוצאת כרמל, 2015)

35 שנים חלפו מאז הלך לעולמו חוקר הקבלה הנודע גרשם שלום בגיל 85, ונדמה שבשנים האחרונות העניין בו רק הולך וגובר. ב-2016 יצאו לאור תרגום עברי ראשון של יצירת המופת של שלום, *זרמים ראשיים במיסטיקה היהודית*, שפורסמה במקור באנגלית ב-1941 (*Major Trends in Jewish Mysticism*), וספר על הקינות של שלום, *הקינות: שירה הגות ותנועה בעולמו של גרשם שלום*. בנוסף, הוצאת אוניברסיטת פרינסטון פרסמה השנה מהדורה חדשה של ספרו החשוב של שלום על שבתאי צבי, שיצא לאור בתרגום אנגלי לראשונה ב-1973, ובשנה שעברה התפרסמה בעברית ביוגרפיה על שלום פרי עטו של נועם זדוף, *מברלין לירושלים וחזרה: גרשם שלום בין ישראל לגרמניה*.¹

השפע הזה מעורר תהיות על אודות תפקידו של שלום בדמיון האינטלקטואלי העכשווי ועל הסיבות שבגינן הוא זוכה עתה לתשומת לב כה רבה. שלום כתב כמעט אך ורק על תחום ידע צר למדי, המיסטיקה היהודית, ולא הרבה לכתוב על ספרות, תרבות או היסטוריה כללית. המעורבות הפוליטית שלו היתה מצומצמת למדי, והוא נכשל במרבית המאבקים הגדולים והחשובים שבהם השתתף. הוא לא הצליח להניא את חברי תנועות הנוער הציוניות בגרמניה מלהירתם למען המאמץ של מלחמת העולם הראשונה. הוא לא הצליח לקדם פתרון צודק ליהודים ולערבים בארץ ישראל, וכמשורר וכמתרגם יש ידועים ומשפיעים ממנו. לכן, השאלה מדוע אנו קוראים

¹ Gershom Scholem, *Sabbatai Sevi: The Mystical Messiah, 1626-1676* (Princeton: Princeton University Press, 2016).

טבור, גיליון מספר 7, 2016. אמיר אנגל, הדיאלקטיקה של הספרות היהודית החדשה ושלושת הפרצופים של גרשם שלום

וכותבים ספרים על שלום באמצע העשור השני של המאה ה-21 אינה מובנת מאליה. עיון בספרים שיצאו לאור בעברית בשנתיים האחרונות מגלה לפחות שלוש תשובות שונות לשאלה זו.

ספר הקינות, שערכו גילי שחר ועילית פרבר, מבטא את התשוקה לראות בשלום דמות, שחורגת מעבר להיותו פילולוג, מומחה למיסטיקה יהודית ואיש האוניברסיטה העברית. בספר זה שלום הוא בראש וראשונה מתרגם ומשורר. עורכי הספר היפה הזה פנו אל השנים של מלחמת העולם הראשונה. תקופה זו היתה מכריעה בעיצוב עולמו של שלום: הוא פעל נמרצות (ובחוסר הצלחה) נגד ההתלהבות של תנועות הנוער הציוניות מהמלחמה הגדולה; הוא גויס לצבא והצליח להשתחרר ממנו בזכות חוות דעת פסיכיאטרית ועבד בתשוקה גדולה על פרויקטים פילוסופיים מרחיקי ראות עם ידידו המבוגר ממנו, ולטר בנימין. כל זה התרחש הרבה לפני שהוא נכנס לנתיב, שיוביל אותו, שנים אחר כך, להיות מומחה לחקר הקבלה ואינטלקטואל בעל שם.

בספר זה מופיעות הקינות שתירגם שלום לגרמנית - קינות מגילת איכה, קינת איוב (איוב, פרק ג'), קינת הנביא יחזקאל (יחזקאל, פרק י"ט) ושיר קינה נוסף מימי הביניים "שאלי שרופה" - לצד המקור העברי שלהן והערות עליהן, ששלום כתב בגרמנית ותורגמו עתה לעברית. התרגומים, ההקדמה של שחר ומאמריהן של עילית פרבר ולינה ברוך, שמתמקדים בעיקר בביוגרפיה של שלום ובהרהוריו על העברית, מוסיפים רקע חיוני להבנת תקופה מוקדמת זו בחייו של שלום ומעניקים לקוראים הזדמנות להתוודע לכוחו של שלום כמתרגם וכהוגה דעות מקורי, שתוהה על מהותה של השפה ועל כוחה של העברית. עם זאת, כדאי היה להרחיב מעט את הדיון במלאכה העיקרית של שלום בספר - מלאכת התרגום - ולשאול, למשל, באילו מלים הוא בוחר להשתמש, בשעה שהוא ניגש לתרגם את הקינות, ומדוע? היכן הוא מתעכב ומתמהמה בתרגום? מה אפשר ללמוד על שלום מהגרמנית המודרנית שלו ומיחסו לטקסט העברי הקדום? ועוד.

לעומת זאת, התרגום לעברית של *זרמים ראשיים במיסטיקה היהודית* מציג תמונה שונה לחלוטין של שלום. ספר זה נחשב להישגו הגדול ביותר של שלום כחוקר, היסטוריון ופילולוג, זאת בשעה שאת שלום המתרגם והמשורר אפשר למצוא כאן ברמז דק בלבד. בעבודה מונמנטלית זו מתאר שלום את תולדות המיסטיקה היהודית מהתקופה שקדמה לחורבן בית שני ועד לחסידות, שמסמנת, לדעת שלום, את סופה של המסורת המיסטית בהיסטוריה היהודית.

העובדה שספרו החשוב ביותר פורסם רק עתה בעברית היא בבחינת מוטב מאוחר מאשר לעולם לא, ובכל זאת, כפי שחביבה פדיה מציינת באחרית הדבר לספר, המחקר בתחום השתנה באופן דרמטי והתפתח מאוד מאז

טבור, גיליון מספר 7, 2016. אמיר אנגל, הדיאלקטיקה של הספרות היהודית החדשה ושלוש הפרצופים של גרשם שלום

שחיבורו של שלום התפרסם לפני יותר מ-70 שנים. מה הטעם, אם כן, בהצגת ספר עיון, שמציג תמונת עולם, שהשתנתה ללא הכר והוחלפה במחקר עדכני יותר. פדיה טוענת שכוחו וחשיבותו של הספר נובעים מחלוציותו, מעובדת היותו פורץ דרך בתחומו. לדבריה, ספר זה הוא מעין תעודה היסטורית, המראה כיצד נוצר ועוצב תחום הדעת "כמו מקראת היסוד של ראשונים בתחום הפסיכואנאליזה או האנתרופולוגיה, פרויד או לוי-שטראוס ... הטעם העז, המקיף המעורר והמטלטל של כתיבתו [של שלום] לא נס לחו" (עמ' 449). במילים אחרות, בעיני פדיה, שלום הוא הרבה יותר מאשר פילולוג או היסטוריון. כאן, הוא גם אינטלקטואל פורץ דרך ודמות מרכזית בהיסטוריה של המדע והרוח האנושית.

במרכז ספרו העשיר והמרתק של נועם זדוף, לעומת זאת, עולה דמות אחרת, שלישית במספר, של שלום. בעיני זדוף, בראש ובראשונה שלום אינו משורר-מתרגם או חוקר של הקבלה, אלא אינטלקטואל יהודי-גרמני וגרמני-יהודי, שעזב את ברלין לטובת ירושלים (כפי ששלום מעיד על עצמו בספרו האוטוביוגרפי, *מברלין לירושלים*), אולם ברלין, כך מתברר, מעולם לא עזבה אותו.

זדוף מראה שאי אפשר לדמיין את שלום ללא זיקתו לתרבות הגרמנית וללא תשוקתו לחזור למולדתו. פרצופו זה של שלום, שמוצג כאן כמי שחיפש תשובה בהיסטוריה ונרדף על ידי ההיסטוריה, משקף את המתח ואת מערכת היחסים המורכבת בין ישראליות, יהודיות וגרמניות, שנמשכת עד עצם היום הזה. עם זאת, הספר נמנע מלדון ב"ארגז הכלים" של שלום: הוא אינו עוסק בחקר הקבלה, בתרגומים או בשירה של שלום, ולכן, למרות העושר הרב שיש בביוגרפיה הזו, דמותו שנחשפת לקורא היא מצומצמת למדי.

בזכות דמותו רבת-הפנים זוכה שלום לחיי נצח בספרות ובמחקר. קוראי העברית זכו להכיר באחרונה שלושה ממדים בחייו ובהגותו: שלום המשורר והמתרגם, שלום ההיסטוריון של המיסטיקה היהודית ושלום האינטלקטואל היהודי-גרמני, שנפשו חצויה בין ישראל לגרמניה. שלושת הספרים מראים עד כמה מלא רבדים היה עולמו של שלום, וייתכן שבעתיד יתגלו בפנינו פרצופים נוספים של האיש המורכב הזה.

*

ספרו היפה של גלילי שחר, *גופים ושמות*, אינו רק דיון בספרים, סיפורים ושדות ספרותיים, אלא ניסיון לתת מענה לשאלה יסודית על תפקידו של מבקר הספרות - מה מוסיפה הביקורת לספרות. בשביל חלק ניכר ממבקרי הספרות, התשובה לשאלה זו קשורה לידע ולהקניית ידע. הם מתחקים במחקריהם אחר המקורות הספרותיים והרעיוניים של היצירה, דנים ברקע ובהקשר הספרותי וההיסטורי שלה וסוגרים קצוות, שנשארו בה פתוחים.

טבור, גיליון מספר 7, 2016. אמיר אנגל, הדיאלקטיקה של הספרות היהודית החדשה ושלושת הפרצופים של גרשם שלום

בספרו החדש של גילי שחר המטרה היא אחרת: במקום התעמקות בחקר הספרות ובידע, יש התעמקות בדיאלקטיקה של הספרות. הדיאלקטיקה - המושג או הרעיון, שמקפל בחובו את סתירתו - מופיעה כבר בכותרת הספר, "גופים ושמות": הגוף והשם קשורים וזקוקים זה לזה וגם עומדים זה מול זה כסכסוך בלתי-פתיר. הגוף הוא ארצי, מוגבל ומתכלה. הוא עשוי להתכסות בזיעה ולהתלכלך. הוא עלול לחלות, וסופו להזדקן ולמות. לשם, לעומת זאת, יש פוטנציאל להיות אינסופי, מושלם ומוחלט.

הדיאלקטיקה הזו ניכרת למשל בדמותו הספרותית של הקבצן היהודי, שנושא את הפרק השני של הספר על גבו. "הקבצן", כותב שחר, "יש בו מתכונות השטן וממעלות המשיח, ואלה אינן נפרדות בו: גוף זה, יצורי, מופרש ומוגלה, לקוי ופצוע שחלה עליו קללה, ובה בעת הוא מסמן בידו המושטת את בקשת התיקון" (עמ' 16). יש בו בו-זמנית כפרה ועוון, מחלה ותיקון, שטן ומשיח, צמדים של ניגודים בלתי-נפרדים. שחר דן בדמות הזו בספרות היהודית של התקופה, שמופיעה בצורות שונות ודומות אצל ולטר בנימין ואצל נחמן מברסלב, אצל ש"י עגנון ואצל זיגמונד פרויד, והדיון הרוחבי הזה הופך אותה לתופעה שלא נותנת מנוח, לדמות מורכבת, שחייה עלובים ודמיונה עשיר.

כך גם במקרה החמקמק של דמות בת-המלך, שאחריה עוקב שחר ביצירותיהם של מיכה יוסף ברדיצ'בסקי, חיים נחמן ביאליק ואחרים. "במקורות", טוען שחר, בת המלך "באה כשם נרדף לשכינה ולכנסת ישראל ובגורלה של זו, העזובה החיה בגלות, שגאולתה מתעכבת, אנו מגלים גם את דיוקנה של שאלת הספרות החדשה" (עמ' 16). במלים אחרות, בדמות זו מוצא שחר מתח יסודי שנוצר בין המלכות לגלות, שארוגות בה, וכפי שהקבצן מגלם עוני ותקווה, כך בת-המלך ודמויות אחרות, שנבחנות בספר, מספרות סיפור של זכויות והיעדרן, גאולה וגלות, תזה ואנטי-תזה.

כל אחד מפרקי הספר מתמקד במתח דיאלקטי, ששב ומופיע ביצירות השונות. המתחים הללו מאפשרים לשחר לקרוא ולעיין בהן מחדש, אף על פי שנדמה היה שהן כבר נקראו ונשחקו עד דק. הקריאה החדשה ששחר מציע מכוונת את הקוראים אל עבר אופקים חדשים של פרשנות והבנה היסטורית וספרותית של טקסטים יהודיים, בשעה שהדיון במשמעויות הקוטביות של דמויות ספרותיות, בדימויים ובמוטיבים חוזרים, מתכנס ליצירה עצמאית וייחודית.

לכן, תרומתו המרכזית של הספר לא באה לידי ביטוי בהבהרת המושגים והסיפורים, אלא בכוחו, בעת ובעונה אחת, גם לשפוך אור חדש על היצירות וגם לטשטש את משמעותן. שחר מצליח להראות שמה שנדמה היה

טבור, גיליון מספר 7, 2016. אמיר אנגל, הדיאלקטיקה של הספרות היהודית החדשה ושלושת הפרצופים של גרשם שלום

כפיתול הוא בעצם ישר, ומה שנמצא, כך היה נדמה, בקצה ממוקם בעצם במרכז. זהו ספר מרתק בדיוק מכיוון שהוא חושף בפני הקורא עולם מורכב ומלא סתירות, שבו ההבחנות בין הגבוה לנמוך ובין הדוחה למפתה אינן חדות או ברורות.

אפשר אפילו להרחיק לכת ולומר שבמופיעים ושמות נטען שהספרות היהודית החדשה שונה לחלוטין ממה שאנחנו חושבים עליה: היא לא בדיוק יהודית ולא בדיוק חדשה. היא קשורה לספרות הדתית היהודית שקדמה לה, משתוקקת לגאולה ומפנטזת עליה ולמעשה אינה אלא ספרות ישנה בתחפושת. כשם שהיא חילונית כך היא דתית. כשם שהיא יהודית כך היא כללית. הקשר בינה לעבר היהודי-דתי מתגלה כאן כעמוק ומורכב יותר מכפי שמקובל להאמין, וגם הקשר בינה לספרות הלא-יהודית סבוך ומפותל לא פחות - אי אפשר להבין את האחת במנותק מהאחרת. קפקא, פרויד, בנימין, נחמן מברסלב ועגנון – כולם סופרים, שנטועים במסורות מערביות ומחויבים למקורות השראה קדומים. בכולם קיימת המתיחות בין כפירה לחול. אצל חלק מהם המתיחות הזו מושתקת, ואילו אצל אחרים, כמו פרויד או קפקא, היא מתגלה וקולה נשמע. כך, בקריאה של שחר, סיפוריו של נחמן מברסלב, למשל, גם מאפשרים להבין יותר טוב את הסיפורים של קפקא ואת המסות של בנימין, וגם נטענים בעצמם במשמעות חדשה.

שחר הוא לא הראשון שעוסק בקשר בין ספרות יהודית לספרות אירופית. מנחם ברינקר, למשל, דן בקשר זה בספרו האחרון, *הספרות העברית כספרות אירופית* (הוצאת כרמל 2016). גם הזיקה בין החילונית היהודית למושגים ורעיונות דתיים נידונה בעבר. ואולם, איש לא מאתר או קורא את הקשרים הסבוכים הללו כמוהו. יש מעט ספרי עיון, שחקירתם בנבכי הספרות מולידה יצירה ספרותית חדשה. ספריהם של סוזן סונטג, רולאן בארת ובנימין מצליחים לעשות זאת ונעים על קו התפר שבין הספרות למחקר. עתה, למסורת הזו מצטרף גם ספרו של גלילי שחר.

ד"ר אמיר אנגל הוא מרצה במדור לשפה וספרות גרמנית באוניברסיטה העברית בירושלים.